

dat de ingeweken dominees binnen hun nieuwe gemeenschap huwden, frequent met bemiddelde weduwen, en door dat huwelijk enige opwaartse sociale mobiliteit realiseerden. De eerste clerici waren vaak niet zo bijster goed opgeleid (het boek biedt daarvoor een interessant beeld van de problematiek van de zgh. “Duitse klerken”), maar door het tekort aan beschikbare dominees konden de gemeenten niet al te kieskeurig zijn. Wel probeerden ze iemand met een gelijklopende theologische stijl aan te trekken, veelal piëtisten (waardoor de Amerikaanse ontwikkelingen toelaten een geheel eigen blik te werpen op de spanningen binnen de Nederlands Hervormde Kerk, o.m. tussen de aanhang van Voetius en die van Cocceius). Aanvankelijk, wanneer er nog een Nederlandse koloniale context bestond, was het vooral een proces waarbij een dominee werd uitgestuurd (vaak niet voor het geheel van zijn leven), doorgaans door de Classis van Amsterdam. Later, onder Brits bewind of nog, onder de jonge onafhankelijke republiek, was het vooral een zaak van de congregaties die zelf iemand probeerden aan te trekken (die dan bij voorkeur definitief zou blijven). Daarbij werd de aloude afhankelijkheid van de Nederlandse kerkelijke instituties geleidelijk problematisch, wat tot diepe spanningen leidde tussen dan wel binnen de Amerikaanse congregaties, waar groepen die autonoom wilden opereren met getrokken messen kwamen te staan tegenover diegenen die dat nu precies niet wensten. Meerder portretten in voorliggend boek tonen verder aan hoe deze twist in een complexe wisselwerking zou treden met het proces waarbij uiteindelijk een nieuwe republiek zich losscheurde van het Britse imperium. In die periode zal uiteindelijk ook een compromis worden bereikt waarbij de optie voor autonomie het *grosso modo* zal halen. Dit was overigens niet het enige spanningsveld binnen de Nederlands Hervormde gemeenschappen. Ook taal zou een issue vormen (tussen lagere strata die eerder het Nederlands als kerktal wilden handhaven en meer bemiddelde groepen die duidelijk ertoe tenderden om naar het Engels over te stappen). En allicht bleek ook het politieke veld een belangrijke impact te hebben op de positie van hervormde geestelijken. Meerdere biografieën belichten zo de gevolgen van de Leisler revolte ten tijde van de Glorious Revolution. Enkele geven ook wat informatie over de positionering tijdens de Amerikaanse revolutie –waarbij, naast vooral Amerikaans-patriottische predikers, toch ook één loyalist opduikt. Alles bij elkaar genomen, vormt dit boek een coherent geheel, waarbij hooguit de laatste – op zich nochtans fascinerende – bijdrage over dominee Cornelis van der Meulen (1800-1870) wat vreemd staat in een geheel dat toch vooral een koloniaal verleden wenst te belichten.

Jeffrey Tyssens
Vrije Universiteit Brussel

|| Bart Willems, *Leven op de pof. Krediet bij de Antwerpse middenstand in de achttiende eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2009) 352 p. ISBN 978-90-5260-354-4.

Bart Willems levert een interessante bijdrage aan een belangrijk onderwerp in de pre-industriële geschiedenis: krediet. Hij doet dat door het bestuderen van kredietrelaties van de Antwerpse middengroepen gedurende de achttiende eeuw. Zoals Willems aangeeft in de inleiding, zijn de middengroepen in de laatste decennia geherwaardeerd door historici, eerst in de Angelsaksische context, en later ook in België. Dit onderzoek sluit dan ook naadloos aan bij ander onderzoek recentelijk uitgevoerd aan de Univer-

siteit van Antwerpen waarin de materiële cultuur van de Antwerpse middenklasse, alsmede de consumptie en distributie van goederen tot in detail is bestudeerd (o.a. door Blondé, Van Damme en Van Aert).

De centrale vraag van Willems bestaat uit twee elementen: aan de ene kant wil hij weten hoe de interactie tussen kleinhandelaren en klanten verliep met betrekking tot kredietverstrekking, en aan de andere kant is hij ook geïnteresseerd in de impact van de economische conjunctuur op dergelijke kredietrelaties. Met andere woorden welk effect hadden zowel de economische opleving als de groeiende verwijdering tussen rijk en arm op kredietrelaties tussen kleine producenten en winkeliers en hun klanten? Om op deze vragen antwoord te geven gebruikt hij voornamelijk de staten van goed uit het Notarieel Archief en het Archief van de Weeskamer, aangevuld met o.a. procesdossiers en ordonnanties.

Na de inleiding begint het boek met drie inleidende hoofdstukken; het eerste hoofdstuk waarin de historiografie, bronnen en methoden uiteengezet worden, dan een hoofdstuk waarin de sociaal-economische situatie van Antwerpen tussen 1750 en 1800 besproken wordt, en tot slot een hoofdstuk waarin de auteur dieper ingaat op het verband tussen krediet en sociale relaties. In dit hoofdstuk bespreekt de auteur de verschillen tussen horizontale (tussen burens, vrienden en familie) en verticale (tussen partijen van ongelijke rangen en standen) kredietrelaties, en vooral het aspect van vertrouwen als spil in het proces van het verkrijgen en verlenen van krediet. Hij grijpt naar zowel historische als contemporaine studies en laat zien dat vertrouwen niet alleen een belangrijk maar ook een complex element was in kredietrelaties. Want, zoals de auteur zich terecht afvraagt, was vertrouwen voor *iedereen* en in *alle* omstandigheden even belangrijk? Zoals uit latere hoofdstukken zal blijken, was het voor middenstanders niet altijd mogelijk om krediet aan mensen met een dubieuze reputatie te weigeren, en in dit hoofdstuk toont Willems al aan dat het aspect van vertrouwen minder van belang lijkt te zijn wanneer kredietvragers vermogend genoeg werden beschouwd. Dit zijn interessante vondsten die een verhelderend licht schijnen op de praktijk van reputatie en vertrouwen in financiële relaties in de vroegmoderne tijd.

De hieropvolgende hoofdstukken zijn meer empirisch van aard. In deze hoofdstukken zoomt de auteur dan ook voor het eerst echt in op de geldzaken van de Antwerpse middengroepen. In hoofdstuk 4 neemt hij de verschillende betaal- en kredietmiddelen waar Antwerpenaren zich van bedienden onder de loep zoals de lopende rekening en de kerfstok, die met name onder bakkers populair was. Voor het eerst wordt in dit hoofdstuk ook specifiek aandacht besteed aan de verschillende kredietinstrumenten die er onder de middengroepen van de Scheldestad gebruikt werden. Hieruit komen interessante vondsten naar voren, zoals de invloed van de levenscyclus op de kredietbehoefte (jonge gezinnen hadden de grootste behoefte aan krediet). In de hoofdstukken 5 en 6 spitst het onderzoek zich toe op twee belangrijke motieven voor het verlenen en verkrijgen van krediet: het opzetten en draaiend houden van een bedrijf, en het verstrekken van consumptiekrediet aan klanten. Dit laatste was in een economie zoals dat van 18e-eeuws Antwerpen waarin contant geld relatief schaars was natuurlijk onoverkomelijk. Dat kredietverlening niet altijd even soepel verliep wordt duidelijk in het laatste hoofdstuk waar door middel van procesdossiers gekeken wordt naar conflicten tussen debiteuren en crediteuren. Hieruit blijkt dat weliswaar veel geschillen binnenskamers werden opgelost, dat met name winkeliers en kleine producenten zich gedwongen voelden naar de rechtbank te stappen wanneer het de spigaten uitliep en hun kostwinning in gevaar kwam.

Als zodanig levert Willems een grondig stuk werk af: de studie is zeer gedetailleerd en historiografisch goed onderlegd. Tegelijkertijd roept het boek ook met enige regelmaat meer vragen op dan het beantwoordt. De auteur zelf werpt in bijna ieder hoofdstuk nieuwe (en zeer relevante!) vragen op die niet altijd ten volle beantwoord worden. Nu is Willems bij mijn weten de eerste die een dergelijk studie voor een stad in de vroegmoderne Nederlanden heeft ondernomen dus als zodanig een pionier; dit betekent ook dat hij niet alles heeft kunnen onderzoeken. Aan de andere kant was er met vergelijkbare studies uit Engeland, en het werk van zijn collega Thijs Lambrecht over kredietverlening op het Vlaamse platteland, voldoende ruimte om wat uitgebreider neer te zetten wat de Antwerpse casus nu zo bijzonder maakt, en wat de middengroepen in de Scheldestad nu precies deelden met dergelijke groepen in andere delen van Europa. Dit neemt hoe dan ook niet weg dat Willems' boek een belangrijke bouwsteen vormt voor het verder inzichtelijk maken van vroegmoderne kredietrelaties.

Danielle van den Heuvel
University of Kent

Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* (Leiden & Boston: Brill 2012), 329 p.
 ISBN 978-90-04-22666-1

Virgil Ciociltan is a researcher at the Nicolae Iorga History Institute of the Romanian Academy. Over the last couple of decades he has published a wide array of articles on the history of Romania, the Balkans, the mission of William of Rubruck and the pivotal role of the Black Sea in medieval international trade. The book under discussion is an adaptation of a Ph.D thesis, originally published in Bukarest in 1998. For his erstwhile research he visited foreign institutes and libraries, in particular in Germany. For the adaptation this no longer proved possible. It might explain why some recent literature (in particular István Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, CUP 2005; Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410*, Harlow 2005; or on the much discussed question of the 1346-47 plague, p. 216) is lacking. Having said that, the book fills, particularly for the English speaking world, a gap in the historiography, moreover in an important aspect of mercantile and political history as the author convincingly proves. It is based on a wide array of published primary sources – varying from Arab, Mamluk, Mongol, Italian or Eastern European authors – and on an impressive number of secondary sources in a variety of languages.

Central to the book is the importance of long-distance trade for the Mongols and, after the disintegration of the Mongol Empire, especially for its successor states of the Golden Horde (roughly the area West of the Aral Sea and North of the Black and Caspian Sea) and the Ilkhanate (roughly Iran and some of the region West of the Indus). The Mongols themselves – lacking their own class of merchants – had a strong interest in the benefits of tolls and the support and monetary contributions of merchants. Particularly the Golden Horde, without direct access to the Ocean or – after the loss of Tabriz – the possession of major commercial centres, was dependent on the success of landroutes. Although the author lacks any solid economical sources, he nevertheless states, based on comparison and circumstantial reasoning, that 'great merchants were the principal contributors to the budget' (p. 19). A clear indication of the Golden